

SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE BİR “ÇERKES TARİHİ” YAZILMASI GİRİŞİMİ

Mustafa ORAL*

Özet

Kafkaslar, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren Çarlık Rusyası ile Osmanlı İmparatorluğu arasında şiddetli bir mücadele alanı haline gelmiştir. Bu mücadelede Çerkesler, Osmanlı tarafını tutarak, Ruslara karşı amansız bir savaşım içine girmişlerdir. Kırım Savaşı'ndan sonra ise Ruslar, Kafkaslar yönünde kararlı şekilde ilerlemişler, diğer Kafkas kavimleri ile birlikte Çerkesleri de hâkimiyetleri altına almışlardır. Bunun üzerine yurtlarından ayrılmak zorunda kalan Çerkesler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmişler, buralarda ulusal varlıklarını korumaya çalışmışlardır. İşte bu ortamda, 1882 yılında kaleme aldıkları kapsamlı bir Çerkes Tarihi tasarısı, gerek Osmanlı tarih yazımı gerekse Çerkes tarih yazımı açısından önemli bir girişimdir. Bu girişim, geleneksel Osmanlı tarih yazımı çizgisinde ve ümmetçi-milletçi nitelikte bir tarih anlayışının ürünü sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Çerkesler, Çerkes Tarihi, Kafkaslar, Osmanlılar, Ruslar.

Abstract

The Caucasian region, since 1774 Küçük Kaynarca Treaty, has become the struggle area between the Tsarist Russian and Ottoman Empire. In this struggle, the Circassians “Çerkes”, being in the side of the Ottomans, has been in struggle against the Russians. After the Crimean War, Russians has directed into the Caucasian, and taking under domination the Circassians with the other Caucasian tribes. Because of this, they were departed from their native land, they has been settled into the different region of the Ottoman Empire. They tried to maintain their national existence. In this condition, the draft of Circassian historical written in 1882, has been important undertaking in the aspect of Ottoman and Circassian history written. This undertaking is the product of traditional Ottoman historical written and the aspect of people-national characteristic history.

Key Words: Circassians, Circassian History, Caucasians, Ottomans, Russians.

* Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (mustoral@akdeniz.edu.tr).

Giriş

Kuzey Kafkasya'nın Azak ve Karadeniz sahilleri ile bu sahillere yakın step ve dağlık bölge ahalisine Çerkes, bu bölgeye ise Çerkesistan adı verilmektedir. Türkler ile Çerkesler tarihte ilk olarak Hazar Türkleri zamanında karşılaşmışlar ve müttefik olmuşlardır. Hatta Hazar Türkleri'nin yardımıyla Çerkesler, 756'da Bizans'a karşı istiklallerini kazanmışlardır. Osmanlı Türkleri ile Çerkesler arasındaki ilişkiler ise "Moskof" tehdidine karşı Çerkeslerin Osmanlı yardımına başvurması ile başlamıştır. Zaten, bu sırada Çerkesler Kırım Hanlığı'na bağlı bulunuyordu. Çerkesler, İslamiyet'le, VII. yüzyılda Araplar sayesinde tanışmış olmakla beraber, İslamiyet'in Çerkesler arasında yayılması XIV. yüzyılda Kırım Hanlığı yoluyla olmuştur. Osmanlı Türkleri ile Çerkesler arasındaki müttefiklik duygusunu pekiştiren bir diğer etken ise Çerkeslerin Osmanlı Hilâfet makamına bağlanması yoluyla olurken, bu önemli müttefik Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas siyasetinin de temelini teşkil etmiştir¹.

Osmanlı Türkleri ve Çerkesler

Çerkesler hakkındaki ilk elden bilgilerin gezginlerin eserlerinde verildiği görülmektedir. Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, 1660'lı yıllarda gezip gördüğü Kafkaslar, dolayısıyla Çerkesler hakkında ilginç gözlemlerde bulunmuş; Çerkes lisanı hakkında ise kendisine göre şu ilginç saptamada bulunmuştur²: "Bu dünya seyyahı, insanlarla sohbet eden yalnız bilmeyen aciz kul, ben Evliya elli bir senede yedi iklimde on sekiz padişahlık yere ayakbastım. Her diyarın lisanıyla konuşmak için onların açık ve güzel sözleri, beyitleri ve şiirleriyle yüz kırk yedi lisanın hepsini gayet güzel yazdım ama bu Çerkes lisanı gibi saksığan sadalı lisanı yazamadım. Ama gayretimle o lisanı da kaderin verdiği imkânlarla yazarız... Kendilerine mahsus bir lehçeleri var. Gramerleri yoktur. Onun için kaleme gelmez vessalam..." Gerçekten de, Çerkeslerin kendilerine özgü bir gramerleri olmadığı gibi, bir alfabeleri de bulunmuyordu. Bu konudaki ilk çalışmalar 19. yüzyılda çeşitli ve dağınık denemeler şeklinde başlamıştı. 20. yüzyılın başlarında (1925) Latin harfli bir alfabeyle sahip olmuşlar, ancak bu fazla uzun sürmemiş, 1939 yılında Kiril harfli bir yazıya geçmişlerdir³.

Evliya Çelebi, Çerkeslerin kendilerine özgü bir yazım sistemlerinin olmamasının nedenini, Araplara kızgın olmalarına, bunun da etkisiyle Tatarlar ve Gürcüler ile karışmalarına bağlamaktadır. Bunun belki bir dereceye kadar etkisi olabileceği Kafkas bilginlerince de kabul edilmekle birlikte, Çerkesce'nin telaffuzunun gerçekten zor bir lisan olmasının yanısıra pek çok lehçeye ayrılması da önemli bir neden olarak görülmektedir. E. Çelebi, Çerkes diyarında hırsızlık etmeyenlere, "yiğit değildir" diye kız verilmediğini, bu nedenle, Çerkesistan'da hırsızlığın bir sosyal gerçeklik olduğunu belirterek, bu konudaki maharetlerini ve misafirper-

-
- 1 Mirza Bala, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul, Millî Eğitim Yayınları, 1977, s.s.375-385.
 - 2 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C.VII, (sad.: T. Temelkuran, N. Aktaş, M. Çevik), İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1980, s.458.
 - 3 Bala, *a.g.m.*, s.379.

verliklerini ise şöyle anlatmaktadır⁴: “Hâlâ işleri, güçleri birbirlerinin köylerini ve konaklarını vurup geçinmektir. Öylesine hırsızdırlar ki gözden sürmeyi çalarlar, göz yerinde kalır. Ta bu derece haramidirler. Ama misafirlerinin bir hardal tanesi uğruna ölürlər. Herkes konuğunu yedirir, içirir, misafirperverlik ederek gideceği köye kadar götürür...” E. Çelebi'nin yukarıdaki anlatımından Çerkeslerin sirkate düşkün bir kavim olarak tanındığı, bunun da Osmanlı dünyasında genel kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Bu yaklaşımın yetkin bir tarihçi olan vakanüvis Ahmet Cevdet Paşa'ya da kaynaklık etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tanzimat döneminin bürokrat ve tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa, 1880'li yılların ortalarında yayınlanan Tarih'inde, “Özet olarak Kafkas halkının çoğu Müslüman olup güneyden ve kuzeyden hücum eden İran ve Rusyalıların tesiri altında kalmışlarsa da çok defa Padişah'ın himayesine mazhar olmuşlar ve Osmanlı hilâfetini kabul ederek Devlet-i Aliye'ye meyletmişlerdir”⁵ diye yazıyordu. Bir de kısa bir “Kırım ve Kafkas Tarihçesi” (1307) yazan Cevdet Paşa, aynı eserinde “Ruslardan asla korkmazlar” dediği Çerkeslerin, “Devlet-i Aliye hizmetine lâıyk ve acayip mahlûklar” olduğunu belirtiyor, bu acayıplıklarının başında ise hırsızlık, kölelik, vurgunculuk gibi özelliklerini sayıp döküyordu⁶. Bu yargıların Batılı yazarların Çerkesler hakkındaki düşüncesiyle paralellik içinde olduğu görülmektedir⁷. Bunun, Batının oryantalist yaklaşımın etkisi altında oluştuğu söylenebilir.

Kendilerine “Adıge” (Hemşehrî) diyen Çerkesler, kendilerine atfedilen olumsuz yargıların doğru olmadığını tarihen ortaya koymak amacıyla, Osmanlı-Çerkes ilişkilerinin en dostâne dönemi sayılan II. Abdülhamit devrinde “mükemmel” bir Çerkes tarihi kaleme almak için harekete geçtiler ve bunun için bir layiha hazırladılar⁸. Bu layihada yer alan ifadelerden, layihanın 1882 sonlarında (Muharrem 1300) kaleme alındığı, 1883 başlarında ise basılıp yayımlandığı anlaşılmaktadır. Bu layihanın esprisi, Çerkeslerin, Batılıların ileri sürdüklerinin aksine, medeni bir kavim olduğu esas tezini işleyerek medeni dünyaya göstermek olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de, 1878 Berlin Antlaşması'nda, Kırım Savaşı'ndan, özellikle 1864'ten itibaren Rusların Kafkasları istilâsı karşısında, Kafkas ellerinden göçüp yoğun olarak Osmanlı ülkesine sığınan Çerkeslerin, Kürtlerle birlikte, Ermenilere karşı taarruzunun durdurulması kayıt altına alınmıştı⁹. Bu hüküm, Çerkeslerin, Osmanlı Birliği içindeki gayri-müslim azınlıklar açısından olumsuz bir şekilde değerlendirildiğinin önemli bir göstergesidir.

Osmanlılar açısından Çerkesler, âdeta bütün bir Kafkas politikasını temsil ediyordu. Bunun için Osmanlılar, Rusların Kafkasya üzerinden Anadolu'ya inmesinin önüne geçmek için, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Çerkeslerle sıkı ilişkiler kurmuştur. 1846'da yayımlanan Rusça-Çerkesce Sözlük'ün önsözünde Çerkesler, Kafkaslarda yaşayan bütün “Dağlı Kavimler”in sembolü gibi takdim

4 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.VII, s.459.

5 *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler*, C.I, (düz. ve sad.: S. Irmak ve B. K. Çağlar), İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1973, s.227.

6 Cevdet Paşa, *Tarih*, C.I, s.s.232-236.

7 Örneğin aynı tarihli şu iki kitaba bkz: J. A. Longworth, *A Year among the Cricassians*, London, 1840; J. S. Bell, *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837, 1838, 1839*, London, 1840.

8 *Çerkesistan Tarih-i Umûmiyesinin Sûret-i Tanzîmine Dair Lâyihadır*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1301, 10 s. (Bu layiha Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü kitaplığında bulunmaktadır).

9 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (1876-1908)*, C.VIII, 3. Baskı, Ankara, TTK Yayınevi, 1988, s.77.

ediliyordu¹⁰. Burada bahsi geçen “Dağlı” (Maarulal) sözcüğü, aslında Avarlar için kullanılan bir deyimdir. Ruslara karşı uzun süre direnen İmam Şamil’in Avar aslından bir kahraman olduğunu biliyoruz. Bu mücadelesinde Şamil, hem Çerkesleri hem de Çeçenleri yanında bulmuş bir Kafkas kahramanıdır. Şeyh Şamil’in Ruslar karşısında gerilemesi ve başarısızlığa uğramasından sonra, Çerkesler ile birlikte bütün Kafkas kavimleri Rusların egemenliği altına girmeye başlayınca, Türkiye’ye yoğun ve dramatik bir Çerkes göçü yaşanmıştır¹¹. Osmanlı ülkesine göçen Çerkesler, Osmanlı hükümeti tarafından stratejik önemi haiz bir şekilde iskân edilmiştir. Örneğin, Ermenilerin yoğun olarak oturdukları bölgelere yakın yerlerde, sözgelimi Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa ve Eskişehir’de iskân edilmiştir. İşte Çerkesler, Rum ve Ermeni halkının yoğun olarak yaşadığı ve kimi zaman Kürtlerin rahatsızlık çıkardığı yerlere yerleştirilmiştir¹².

Çerkesistan Tarih-i Umûmiyesinin Sûret-i Tanzimine Dair

İşte, “mükemmel” bir Çerkes Tarihi yazımına ilişkin 1882 senesi sonlarında kaleme alınıp 1883 yılı başında bir nüshası Padişaha sunulan bu layiha, böyle bir ortamda kaleme alınmıştır. Ancak o günden bugüne bütün Kafkaslar ve Kafkas halkları hakkında Türkçe’de kapsamlı bir inceleme henüz kaleme alınmış değildir. Ancak yine de Osmanlı Kafkasları hakkında Türkiye’de ve Batı’da çok sayıda çalışma yapılmış olduğu bilinmektedir. Batılı veya Türk bilginler tarafından yapılan bu çalışmaların genelinin ise tarihsel olmaktan çok, etno-santrik yaklaşımlı yapıtlar oldukları görülmektedir. İşte, böylesi bir ortam içinde yazımına teşebbüs edilen “mükemmel” bir Çerkes Tarihi, layihanın yayımlanmasının üzerinden uzun bir zaman geçmesine karşın bir türlü kaleme alınamadığı gibi, somut adımlar da atılamamıştı. Yine Padişah II. Abdülhamit’in saltanatı döneminde kaleme alındığı anlaşılan ve Hüdâvendigâr (Bursa) vilâyeti ile Eskişehir’de Cırık Ahmet ve Abaza Nogay Zok (?) ve sair beyefendilere hitaben kaleme alınan bir belgede bu konuda aynen şunlar yazılıdır:¹³

“Şimdiye kadar tertîb ve neşrine muvaffakiyet hâsıl olamıyan Çerkesistan Tarih-i Umûmîsi’nin vücuda getirülmesi gayet ehemem ve bunun husûlü için ihtiyacât-ı müel ve ‘asra vâkıf olan mütehayyîzân-ı Çerakesenin (Çerkeslerin ileri gelenlerinin) arzusu muhakkaktır. Bu tarihin derece-i lüzumu herkesçe bedihî olduğundan burada tafsilât itâ’sına hacet görülmedi. İşte bu kerre yümnehü’l-kerîm bu maksad-ı mühimme cidden teşebbüs edilerek tarihin sûret-i tanzimine dair sûret-i mahsûsada yapılan ve bir nüshâsı leffen (ekli olarak) gönderilen tarifnâme mucbeince (gereğince) bu tarihin tanzimine mübaşeret olunmuş (girişilmiş) ve melfûf pusula mantûkunca erbâb-ı iktidardan [bir] heyet-i müel-life teşkîl ve Babîâlî altında Ebu’s-Suud Efendi caddesinde kain 34 numrolu idarehâmede içtima eylemekte bulunmuştur. Artık bu maksadın sûrat-i husûlüne lüzumu kadar paranın tedarik olunamamasından başka bir mâni’ kalmamıştır ki bu da levâzım-ı medeniyeye vâkıf

10 Adolf Borje, *Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasfiri*, (çev.: Murad Papşu), Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 1999, s.35 (Bu kitap ilk defa 1858 yılında basılmış olup sonraki yıllarda pek çok baskısı yapılmıştır).

11 Çerkeslerin Kafkasya’dan göçleri hakkında ayrıntılı bir toplu çalışma için şu kitaba bkz: *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 2001.

12 Yalçın Küçük, “Çerkes”, *Sırlar, Yazı-Görüntü-Ses (YGS) Yayınları*, 2001, İstanbul, s.s.97-98.

13 *Ank. Üni. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi*, Kutu Nu.10, Gömlek Nu.53, Belge No:53.

ve saye-i âli-i cenâb-ı tâcidârîde i'aneyeye mukadder ricâl-i Çerakesenin kesretine binaen bir şey demek değildir. Binaenaleyh hazâ (bu) hâ'iz oldukları hâmiyet-i müselleme-i vatanperverîlerine (ulusal şeref ve haysiyetleri herkesçe kabul olunan vatan-severliklerine) nisbetle pek cüz'î olmak üzere tensîb edilen (uygun bulunan) ve melfûf bilette muharrer (yazılı) bulunan paranın sûrat-i mümkinine ile sû-yı acizânemize yetiştirilmesini temenni ve daha ziyade i'aneyeye himmet buyurdıkları halde ayruca bilet gönderileceğini beyân eder ve bir de orada mevcût olan ümerâ-yı Çerakeseye tefhimât ve teşrifât-ı mukteziye icrasıyla umûmundan ahz ü cem olunabilecek (toplanabilecek) paranın dahi bileti ba'dehu gönderilmek üzere defteriyle beraber irsâl buyurulmasını niyâz eyleriz."

Bu son girişimin de önceki gibi sonuçsuz kalmış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, belgenin satır aralarında söz konusu girişime ilişkin önemli bilgiler bulunmaktadır. Bir kere, bu tarih eserinin, Çerkes seçkinlerinin girişimiyle yazılmak istendiği; ikincisi, bu girişim için bir yazar kurulu oluşturulduğu, Babîâlî'de Ebus-suud caddesinde 34 numaralı yerde bir yönetim merkezi kurulduğu ve burada düzenli toplantılar yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Üçüncüsü, bu yolda bütün hazırlıklar yapıldığı, geriye sadece para sorunu kaldığı; bu sorunun da Padişah ile Padişah'ın çevresinde bulunan varlıklı Çerkeslerin yapacakları yardımlar sayesinde aşılacağı belirtiliyor. Ancak, bu arada İmparatorluğun çeşitli yerlerinde oturan duyarlı Çerkeslerin bu girişime katkıda bulunmaları için harekete geçildiği, bunun için de bu girişime maddi destek sağlamaya yönelik organizasyonlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar, Osmanlı Padişahı'nın parasal desteğinin yanı sıra Eskişehir ve Bursa gibi Çerkes nüfusunun yoğun olduğu yerlerden alınan destekle yapılmaya çalışılmıştır.

Oldukça kapsamlı olduğu görülen bu layihanın hemen başında, bu tasarinin özetinin Padişaha dahi sunulduğu, bu girişime Padişahın bilgisi dâhilinde başlandığı önemle belirtiliyordu. Bu layiha, uzun bir girişten sonra "Müessisler", "Müellifler", "Muharrirler ve Mütercimler", "Layihanın Hulâsası" ile "Hâtîme" alt başlıklarından oluşmaktadır. Layihanın giriş bölümünde, böyle bir eserin yazılmasına girişilmesinin gerekçesi şöyle açıklanıyor:

"[Batılılar tarafından yapılan] Neşriyât-ı kâzibe-i gaddârânenin bu derece ilerlemesi aleyhinde söz söylenen sâ'ir milelin müdâfa'ası misullû Çerkesler tarafından bir müdâfa'a-i muktedirâne-i muhikâne ve Çerkesistanın her ahvâlini hakkiyle bildirir neşriyât-ı müstakimâne ile mukâbele ve müdâfa'aya himmet eden olmamasından neş'et etmiştir. Binâen'aleyh hazâ delâ'il-i kat'îyye ile şu isnâdât ve müfteriyât-ı vâkı'anın külliyyen redd ve ibtâlîne ve Çerkesistanın her mevâki' ve arâzisine ve Çerkeslerin menşe' ve âdât ve ahlâk ve edebiyât ve ef'âl ve mu'âşeret ve mu'âmelat-ı câhiliyye ve şer'îyye ve vukû'ât-ı harbiyelerine dâir mükemmel bir Çerkesistan tarih-i umûmiyesinin tertîbi ve neşrine nihâyet derecede sarf-ı himmet eylemek bugün ale'l-umûm ricâl-i Çerâkiseye farz olmuştur. Çünkü bugün Çerkesler aleyhinde bulunan Avrupa efkâr-ı umûmiyesinin Çerkesler lehinde bi-hakkın ta'dîl ve tahvîline (tamamıyla düzeltilip değiştirilmesine) ve an-be-an mahv ve münkarız olmakta (tükenmekte) olan kavmiyet ve 'asabiyyet-i Çerkesiyyenin muhâfaza ve ihyâsına bu tarih yardım edecek ve belki bir mukaddeme-i müstakile olabilecektir."

Bir nüshası Padişaha da sunulan layihanın “Çerkesistan Tarih-i Umumiyesi’nin Süret-i Tanzîmine Dair Hulâsadır” başlıklı özetinin yer aldığı kısmı (Md. 12-18) aynen yayınıyoruz:

“Tanzîm olunacak tarihin nâmı (Çerkesistan Tarih-i Umûmiyesi) olup elsine-i ecnebiye üzere yazılmış olan her tarih tetebbû’ ve tahkîk ve Çerkes ihtiyârlarının ma’lûmât ve ifâdât-ı şifâhiyeleri istima’ edilerek destres olunabilecek ma’lûmât-ı sahîhaye nazaran Kâfkâsya kıt’âsının kâffe-i mevâki’ ve hudûd ve arâzisinden ve Çerkeslerin menşe-i hakîkîsinden bed’an ile bin üç yüz sene-i hicriyesi muharremine kadar getürelecektir”. (M.12)

“Bu tarih her biri lüzûmu kadar fusûl ü envâ’ı (bölüm ve konuları) şâmil olmak (kapsamak) üzere üç kısım üzerine tertîb olunacaktır (düzenlenecektir)”.(Md. 13)

“Birinci kısımda Kâfkâsya kıt’âsının coğrafyasıyla Çerkeslerin ibtidâ Çerkezistâna nereden ve ne vechile gelüb ne sûretle tavattun eyledikleri (yurt tuttukları) ve ol vakit köleye mâlik olup olmadıkları ve mâlik idiler ise kölelerine ne vechile mu’âmele eyledikleri ve ol vakit insan satub satmadıkları ve zemân-ı câhiliyedeki sâ’ir idâre-i umûmiyeleriyle andan sonra İslâmiyetlerine kadar ne sûretle yaşadıkları ve usûl-i harbleri ve i’tikâdları ve ol vakit oralarda esir sirkat olup olmadığı (esir satılıp satılmadığı) ve usûl-i münâkehe ve izdivac (nişan ve evlenme şekilleri) ve edebiyât ve mu’aşeretleri ve sâir ahvâl-i husûsiye ve umûmiyeleri lüzûmu kadar fusûl ü envâ’-ı münkasım olarak irâ’e edilecektir.” (Md. 14)

“İkincisinde ibtidâ İslâmiyet’in Çerkezistâna ne vâsita ve sûretle dahil ve intişâr eylediği ve bu esnâda ne gibi vekâyî’e tesâdüf olunduğu ve İslâmiyetden sonra Çerkezistânda kaç türlü usûl-i idâre görüldüğü ve kabâilin müte’addid nâm ve unvâna sûret ve sebep-i inkisâmıyla cihet-i idârenin derece-i tefâvütü ve sûret-i ekl ü şürbleri ve usûl ü vukû’ât-ı harbiyeleri ve usûl-i münâkehât ve izdivâc ve edebiyât ve mübâşeretleri ve sirkatın derecesiyle sârikler (hırsızlar) hakkında ne mu’âmele câri olduğu ve hukûk-ı umûmiye ve husûsiyenin ne sûretle muhâfaza edilmekte idüğü da’âvinin ne vechile fasl ü rû’yet olunduğu ve o asırlarda kölelerine ne vechile mu’âmele eyledikleri ve kan gütmek mes’elesinin sûret-i esbâbı ve insan satmak husûsunun ne sûret ve esbâba binâ-i tevsî’ eylediği ve hangi tarihte İstanbul’a insan satmağa başladıkları ve buna en evvel kimin sebep olduğu ve kölelerine vâki’ olan mu’amelelerinin şer’î-i şerîfe muvâfık olup olmadığı ve Kırım Muhârebesinden Çerkeslerin siyâseten istifâde edememelerinin esbâbı ve ahvâl-i husûsiye ve umûmiye-i sâ’ireleri kezâlik lüzûmu kadar füsûl ve envâ’-ı münkasım olarak gösterilecektir”.(Md. 15)

“Üçüncüsünde hicrete sebebiyet veren ahvâl ile ne vechile hicret olunduğu ve esnâ-yı hicrette tesâdüf olunan ahvâl-i mu’âmelat ve hicretten maksad ne olduğu ve hicretten sonra görülen mu’âmelat ve burada Çerkesler de sirkatın çoğalmasına sebep olan ahvâl ve Çerkesler’in ötekine berikine serd tanınmalarının esbâbı ve muhârebe-i âhire (93 Harbi) nihâyetine kadar Çerkesler’e ecânibin eylediği müftereyât ve istinâdâtla (iftira ve yakıştırmalarla) bundan maksadları ne olduğu ve bir daha avdet edememek üzere Rûmili’nden hicret etdirilmelerinin esbâbı beyân olunacak ve her kısım ve fasl ve nev’i tevârih-i atıkanın (eski tarihin) delâil-i makbûleye müstenid bulunan ibârâtına ve yahud kavânîn-i tabi’iyyeye ve ihbârât-ı ma’küleye ve’l-hâsıl berâhîn-i muhîta-i muknî’aya müstenid olacaktır”. (Md. 16)

“Herkesin bu uğurda vukû'a gelen i'âne mesâ'isi muhabbet-i milliyesi için güzel mizân ü mikyâs (ölçü) olacağından tarihin hâtimesinde bir cedvel-i mahsûs tanzîm ve tertîb edilerek himmât-ı vâkı'a 'alü's-sâmî tahrîr ve teşrih edilecektir (açıklanacaktır)”. (Md. 17)

“Onuncu madde mûcibince Dersa'âdet' de mevcûd mü'essisîn ve mü'ellifin cânibinden ladü'l-istişâre (danışarak) devletlü übhetlü Hayreddîn Paşa hazretlerinin imzâsı ma'ü'l-iftihâr (iftiharla) kabûl olunmuş olduğundan muvâfakat-ı fehîmâneleri (anlayışlı olurları) ricâ edileceği gibi mü'ellifin-i silkine (yazarlar arasına) sa'âdetlü Ahmed Midhat Efendi Hazretleri dâhil olmuş ve üçüncü madde mûcibince idâre-i müdürîyete tûfengî-i cenâb-ı şehriyârî mîralay izzetlü Ahmed Beyefendi'nin ve altıncı madde mûcibince mü'ellifler hey'eti riyâsetine umûm muhâcirîn müfettişliği başkâtibi izzetlü Râşid Bey'in intihâbı ve dördüncü madde mûcibince idâre müdürîy-eti vekâletiyile mü'ellifin riyâseti mu'âvenetine dahi Kosova vilâyeti a'sâr nâzır-ı sâbıkı izzetlü Hurşîd Efendi'nin nasbı tensîb edilmiştir (uygun görülmüştür).” (Md. 18)

'Mükemmel' Bir Çerkes Tarihi Şöyle Yazılır !

Yazılması tasarlanan Çerkesistan tarihinin Osmanlı-İslâm tarih anlayışı çizgisinde olduğu, yukarıda özeti verilen layihadan açıkça anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Osmanlı tarih yazımı açısından oldukça önemli ve orijinal bir belge olduğunu düşündüğümüz işbu layihayı aynen yayınlamaya Osmanlı tarih yazımı literatürüne mütevazı bir katkıda bulunmak istedik. Ancak layiha, epeyce uzun ve kapsamlı olduğu için yalnızca özetini vermeyi tercih ettik. Bu makalede, Osmanlı ülkesinde önemli bir etkinliğe sahip Çerkeslerin kapsamlı bir tarih yazmak yolunda söz konusu layihanın çevirisini yaparak Osmanlı-İslâm tarih anlayışı açısından analiz etmeye ve Osmanlı tarih yazımının tarihindeki yerini belirlemeye çalıştık.

Layihanın kısaca tahlilini yapacak olursak, öncelikle, yazılması planlanan Çerkes Tarihi'nin İslamik bir yaklaşımla kaleme alınmak istendiği, dolayısıyla teleolojik nitelikli olduğu görülmektedir. Sonra, “ahlâfa güzel bir muhakeme ve ibret tarikini göstermek” amacıyla kaleme alınmak istenmiştir. Son olarak da, Çerkeslerin, “kendi kavmiyet ve memleketleri hakkında henüz mükemmel bir tarihe malik olmamaları”, böylesi bir tarihin yazılmasını zorunlu kılmıştır. Gerçi, Kafkaslara ve Kafkas kavimlerine ilişkin ecnebî tarihlerinde mebzul miktarda bahis mevcut ise de, bunlar, bazı yanlış anlayışlarla doludur. Bunların başında, Batılıların, “Çerkeslerin vahşi ve gaddar ve terbiyeye gayri kabil bulduklarına dair” düşünceler gelmektedir. Bu yanlış görüşlerin, Çerkeslerin karakteristik özelliklerinin 'her iki tarafça dahi meçhul olması'ndan kaynaklanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Kısacası, Çerkesistan Tarih-i Umûmiyesi'nin yazılması tasarısına tepkisel bir hareketin sonucunda teşebbüs edildiği anlaşılmaktadır. Bu teşebbüsten birkaç yüzyıl evvel Çerkeslerin kökenine ilişkin Arapça bazı şeyler kaleme alınmış ise de, bunların “vukufsuzluk hasebiyle”, çoğunlukla peşin hükümün mahsulü olmaktan öteye gidemediği anlaşılmaktadır. Batılı yazarlar ise, bütün Kafkas kavimlerini Çerkes zannetmişler ve olumsuz peşin hükümlerle değerlendirmişlerdir. Bu peşin hükümün başında, Çerkeslerin insan alıp satmaları, hırsızlığa, vurgunculuğa, soygunculuğa mübtela sanılması, tabiat olarak sert tanınmış olmaları gibi konular bulunmaktadır.

Bu sonuncu hüküm, önceleri “esasen bir kaide-i mahsusa-i şer’iyeye tabi” iken, sonraları çığırından çıkmış ve Çerkeslerin kötü tanınmasına neden olmuştur. Bu yanlış kanaati düzeltmek ve “mükemmel” bir Çerkes Tarihi yazmak, Çerkes büyüklerine âdeta farz olmuştur. Demek ki bu tarihle, esasen Çerkeslerin “medeni” bir tarihi yazılmış olacak, en azından Çerkeslerin “barbar” (bedevî) olmadıkları ortaya konulacaktı.

Çerkesistan Tarih-i Umumiyesi yazılırken, yabancı dillerde yazılmış Kafkaslar ve Çerkesler hakkındaki bütün tarihî eserlerin incelenerek ve Çerkes büyüklerinin bilgi ve ifadeleri toplanarak, “Kafkasya kıtasının kaffe-i mevâki’ ve hudûd ve arazisinden ve Çerkeslerin menşe’-i hakikisinden” başlayarak hicri 1300 senesi muharremine, yani 1882 sonuna kadar getirilecekti. Üç kısımdan oluşması planlanan bu tarihin birinci kısmında; Çerkeslerin bugünkü Kafkasya’daki ülkelerine gelip yerleşmelerinden¹⁴ İslâmiyet’le tanışmalarına, yani Arapların Kafkasları istilâsına kadar olan süreç; İkinci kısımda, İslâmiyet’in Çerkesler arasında yayılmaya başlamasından Kırım Savaşı’na kadar olan dönem; üçüncü kısımda ise, Kırım Savaşı’ndan, özellikle, Kafkasya’dan başka yerlere büyük Çerkes göçünden Berlin Antlaşması’na kadar olan devre ele alınmaktadır. Bu kısımların her birinde Çerkeslerin her türlü tarihi ele alınıp işlenmesi planlanırken, üçüncü kısımda Çerkeslerin Kafkasya’dan başka yerlere göçünün ayrıntılı tarihi üzerinde durulmak istendiği ve ayrıca, özellikle 93 Harbi’nden sonra Batılıların Çerkesler hakkındaki peşin hükümlerinin nedenleri üzerinde durulmak istendiği anlaşılmaktadır.

Bu tasarının son kısmı Çerkes diasporası tarihi gibi bir düşünceyi anımsatmaktadır. Çerkeslerin nereden gelip de bugünkü “Çerkesistan” denilen bölgeye yerleştikleri henüz tam olarak aydınlatılamamakla beraber, M. Ö. VI. yüzyılda Karadeniz’in bütün doğu sahillerini işgal etmekte oldukları söylenmektedir. Çerkeslerin, kuzeyli ve güneyli (Akdeniz) iki kavmin karışmasından meydana geldiği tahmin edilmektedir¹⁵. Bu nedenlerle erken dönem Çerkes tarihi hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Çerkesler hakkındaki ilk çalışmalar ise daha çok etnografik niteliktedir ve 18. yüzyıl sonlarında kaleme alınmaya başlamıştır¹⁶. II. Abdülhamit dönemindeki bu çalışmanın asıl amacının bunun ortaya konulması çabası olduğu ve ulusal bilincin canlı tutulmaya çalışıldığı, bunun için’se tarihe başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Çerkes tarih anlayışının ise ümmetçi-milletçi bir çizgide olduğu görülmektedir. Bu planda, insanlık tarihinin Hazreti Âdem ile başlatılması ve Çerkes Tarihi’nin dönemlere ayrılmasında izlenen yöntem ve yaklaşım modelinin İslâm tarih anlayışı çizgisinde olması, buna önemli bir kanıttır. Bunlara ilâveten, Çerkesler aleyhindeki “bâtıl” yargıların tashih edilmesi gayreti, Hıristiyanlık âlemini karşısına alan bir tarih anlayışını mevzu bahis kılmaktadır. Bu yaklaşım, aynı zamanda Avrupa merke-

14 Bkz: Aytek Namitok, *Çerkeslerin Kökeni*, 1. Kitap, (çev.: Aysel Çeviker), Ankara, Yayınları, 2003 (Bu eser ilk defa 1939 yılında Paris’te “Origines des Circassiens” adıyla basılmıştır); Alexandre Grigorianz, *Kafkas Halkları: Tarihî ve Etnografik Bir Sentez*, (çev.: Doğan Yurdakul), İstanbul, Yeni Binyıl Yayınları, t.y.

15 Bala, “Çerkesler”, s.381.

16 Çerkeslerin Osmanlı ülkesinde iskânı önemli bir konu olmuştur ve bu göç, Osmanlı ülkesinde önemli bir Çerkes diasporası oluşumuna yol açmıştır. Bu sürgün olayı ise Çerkeslerin, Yahudiler ve Filistinliler ile bir arada değerlendirilmesine yol açmıştır. Bunun için 11 nolu dipnotta belirtilen eserdeki bildirilere bakınız.

zli tarih anlayışına karşı bir tepkidir. Çerkeslerin insan ticareti yaptıkları hükmüne karşı İslâmın hükümlerinin öne sürülerek savunulması, buna bir diğer örnektir. Çerkeslerin başkaları tarafından olumsuz olarak görülen bazı özelliklerinin ise, tarihsel koşulları içinde değerlendirilmesi ve gerçekleri yansıtmadığının vurgulanması, Çerkes ulusal tarih yazımı yönünde dikkate değer noktaldır.

Bu tarih yazımı tasarısı içinde iktidarla ilişkilere de ayrıca dikkat edildiği anlaşılıyor. Öncelikle, kurucu ve yazarlar arasında İstanbul'da bulunan "übbehetlü" Hayrettin Paşa'nın imzasının kabul edildiği, yazarlar kuruluna tarihçi yazar olarak "saadetlü" Ahmet Mithat Efendi'nin dâhil edilmesi, müdürlük makamına "izzetlü" Miralay Ahmet Efendi'nin, yazarlar kurulu başkanlığına ise Umûm Muhâcirîn Müfettişliği başkâtibi "izzetlü" Raşit Bey'in seçilmesi ve son olarak, yazarlar kurulu başkan yardımcılığına Kosova Vilâyeti eski Aşâr Nazırı "izzetlü" Hurşit Efendi'nin seçilmesi önemlidir. Böylesi kapsamlı bir Çerkes Tarihi yazımında tarihçi-yazar olarak görev verilmesi düşünülen veya bu layihanın hazırlanmasında katkısı bulunan Çerkes aydınların adlarının belirtilmemesi anlamlıdır. Layiha sahiplerinin, yukarıda belirtilen seçkin kişiler yoluyla iktidar katında kabul görmek istedikleri anlaşılmaktadır. Ne ki, o sırada Osmanlı aydın ve tarihçileri içinde gerçekten seçkin bir konumu bulunan Kafkas kökenli Mizancı Mehmet Murat Bey'in gözardı edilmesi de anlamlı görünmektedir. Çünkü bu sırada Mizancı Murat, "devrimci" bir aydın olarak tanınıyor, bu nedenle iktidar tarafından pek de tasvip edilmiyordu. Mekteb-i Mülkiye'de verdiği dersler de Abdülhamit'in adamları tarafından dikkatle izlenip jurnal ediliyordu¹⁷.

Kısacası, böylesine kapsamı geniş tutulan ve iktidar tarafından da destek verilen önemli bir projeye, Kafkas kökenli aydın bir tarihçi yazarın alınmaması önemli bir eksiklik sayılabilir. Dolayısıyla, bu kapsamlı tasarının Osmanlı iktidarı ile uyumlu bir çalışmanın sonucunda ve Osmanlı-İslâm tarih anlayışı çerçevesinde kalem alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Yazar kadrosunun da buna göre tanzim edilmesi, yani konunun uzmanından çok siyasal tutumun belirleyici olduğu söylenebilir. Bu nedenle olsa gerek, bu şaşalı tasarı II. Abdülhamit iktidarının tarihe karşı olumsuz bir tutum takınması üzerine gündemden düşmüştür. 1890'lı yılların başlarında II. Abdülhamit yönetimi iktidara karşıt bir tutumun oluşumuna zemin hazırladığı gerekçesiyle, önce tarih derslerini, ardından da felsefe öğretimini ilköğretimden başlayarak bütün öğretim kurumlarından kaldırmaya başlamıştır¹⁸. Bir süre sonra da tarih yayınlarını sıkı bir denetim altına almaya çalışmıştır. Bu gelişmenin de etkisiyle olsa gerek söz konusu tasarıyı gerçekleştirecek ortam ve koşullar ortadan kalkmıştır.

17 A. İ. Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, (yay. haz.: A. Kabacalı), İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s.s.30-31. Mizancı Mehmet Murat hakkında bkz: Birol Emil, *Mizancı Murat Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1979.

18 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Ankara, 4. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2002, s.103 vd.; Fuat Baymur, *Tarih Öğretimi*, 4. Baskı, İstanbul, Gün Basımevi, 1954, s.16.

Sonuç

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde Osmanlı Birliği'nin (Pax-Ottomana) önemli bir müttefiki ve uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkan Çerkeslerin, kendilerini kültür-kimlik ekseninde ifade etmeye ve bunun için kapsamlı bir tarih yazımına başvurdukları görülmektedir. Bu tarih anlayışının ise ulusal-ümmetçi bir çizgide olduğu görülmektedir. Bu özelliğiyle Çerkes tarih yazımını Tanzimat Dönemi Osmanlı tarih yazımı, Çerkes tarih anlayışını da Osmanlı-İslam tarih anlayışı çerçevesinde değerlendirmek isabetli bir yaklaşım olacaktır. Osmanlı Çerkesleri kendileri hakkındaki önyargılı düşünce ve yaklaşımları tashih ederek, medeni bir geçmişe sahip olduklarını ortaya koymak istemişlerdir. Bu "medeni" ve "mükemmel" Çerkes tarihinin yazımında ise Osmanlı siyasal iktidarının olanaklarından ve Osmanlı yazarlarının yardımlarından yararlanılma yoluna gidilmiştir. Dolayısıyla, yazılmak istenen tarih yapıtı, Osmanlı resmi ideolojisi ile Osmanlı tarih yazımı ve tarih anlayışıyla uyumlu bir nitelikte olacaktır. Bunların yanında böyle bir tarihin yazılması Çerkes elitinin harekete geçirilmesi açısından da bir fırsat olarak görülmüştür. Bu da Türkiye'deki Çerkes diasporasının ulusal uyanışına zemin ve ortam hazırlamıştır. Ancak bu uyanışın Osmanlı iktidarı ile uyumlu ve Batı karşıtı bir hareket olduğunu tarihten biliyoruz.

EK

Çerkesistan Tarih-i Umûmiyesinin Sûret-i Tanzîmine Dair Lâyihadır

Çerkesistan tarih-i umûmiyesinin tanzîmine dâir lâyihadır ki hulâsası zât-ı hazret-i padişahiye dahi arz olunmuş ve binâen'aleyh ma'lûmâtı seniyye-i cenâb-ı tacdârî tahtında olarak ber-vech-i âtî program mûcebince işbu tarihin tertibine mübâşeret olunmuşdur.

Ebu'l-beşer Hazret-i Âdem aleyhisselâmın rû-yı arza bidâyet-i hübüttundan beri benî âdem yevmen kayyûmen tenâsül ve tekâsür ve her tarafa intişâr etmiş ve cenâb-ı hâlik-ı mennân hikmet-i baliga-i rabbâniyesi muktezâsınca her insana ve her arz ve mevkî'e muhtelif isti'dâd ve kâbiliyet ihsân buyurmuş olduğundan bu isti'dâd ve kâbiliyeti mütehâlif arâzi ve mevâki'e intişâr eyleyen hiss idrâk ve isti'dâdı mütehâlif insanlar beyninde nice vukû'ât-ı azîme ve acîbe vukû'a gelmiş ve ile'l-elân gelmekte bulunmuşdur.

Her kavim ve millet eslâfının vukû'ât-ı meşhûresini mümkün mertebe esbâb-ı mücibesıyla zabt ve tahrîr ederek ahlâfını güzel bir muhâkeme ve ibret tarîkini göstermişdir ki bunun diyâneten siyâseten ticâreten bedihî olan menâfi'-i azîmesi böyle ufak bir varakada beyân ve ta'dâd olunamaz.

Esef olunur ki Çerkesler böyle bir tarîk-i istifâde ve 'ibretten hâla mahrûmlardır. Zîra kendi kavmiyet ve memleketleri hakkında henüz mükemmel bir tarihe mâlik değillerdir.

Gerçi Kafkâsiya kıt'asına ve orada sâkin akvâmın ahlâk ve ef'âl ve ma'îşetine dâir milel-i ecnebiye tarihlerinde pek çok mübâhasât mevcûd ise de ba'zı ağrâz ve esbâb-ı mahsûsaya ve ale'l-husûs Çerkeslerin her hâline vâkıf olmamalarına mebni mübâhasât-ı mezkûrede Çerkeslerin vahşi ve gaddâr ve terbiyeye gayr-i kâbil bulduklarına dâir lisân-ı şedîd isti'mâl edilmiş ve bunların bu gibi neşriyatını cerh ü ibtâl zımında yine milel-i ecnebiyenin ba'zı münsif ricâli tarafından müdâfa'a yollu risâleler yazılmış ise de esâsen Çerkeslerin ahvâl-i husûsiye-i umûmiyesi her iki tarafca dahi mechûl olduğundan aleyhlerinde yazılan sözler müfteriyât-ı mahzadan ibâret bulunduğu gibi lehlerinde vâki' olan neşriyat dahi hakikat-i hâllerine yaklaşmamış ve kıt'a-i mezkûrede sâkin olub lisân ve ahlâk ve ahvâl ve kavmiyetce biri birine mübâyin bulunan Abaza Lezgi Çeçan Nogay Dağıstan vesâire gibi akvâm ve kabâil-i müte'addide kisvelerinin müşâbeheti cihetiyle ecânib nazarında umûmen Çerkes zann olunmuşdur.

Bundan birkaç asır evvel Çerkeslerin menşe'ine dâir Arabca ba'zı şeyler kaleme alınmış ise de vukûfsuzluk hasebiyle bu da ekseren indî bir tertîb-i silsileden ibâret kalmışdır.

Meydânı müdâfa'a-i ma'kûlânenen hâli bulan ve Çerkeslerin şâyân-ı tahsîn ve istifâde olan ahvâl ve icra'ât ve mu'âmelât-ı umûmiyelerini âleme karşı mestûr buldurmak ve hattâ Çerkeslerden âmmeyi tebrîd eylemek emelinde bulunan

ba'zı ecnebiler şu fırsatı ganîmet add ederek hiçbir hakk ve ma'lûmât-ı sahîheye müstenid olmayan neşriyât-ı kazibelerine devâm ve ihtimâm etmeleriyle Çerkeslerin aleyhindeki fikr-i husûmet ve infi'âli hemen umûmileştirmeye ve hattâ düvel-i fehîme vükelâsının izahâtına varıncaya kadar birleştirmeye muvaffak olmuş olduklarından saltanat-ı seniyyenin himemât-ı âliye-i bî-kes-i nevâzîsi sayesinde otuz seneden beri Rumilî'nde iskân edilmiş olan Çerkeslerin oradan ihrâcıyla kıt'a-i mezkûreye bir daha Çerkes idhâl ve iskân etdirilmemesi beynü'd-düvel taht-ı karara alunub muhârebe-i âhire neticesi olan Berlin mu'ahedesine derc olunmuş ve bu sûretle şimdiye kadar hiçbir kavim hakkında revâ görülmeyen bir mucâzâtle Çerkesler mahkûm ve teşhîr edilmiştir.

Neşriyât-ı kâzibe-i gaddârânenin bu derece ilerlemesi aleyhinde söz söylenenen sâ'ir milelin müdâfa'ası misullü Çerkesler tarafından bir müdâfa'a-i muktedirâne-i muhikâne ve Çerkesistanın her ahvâlini hakkiyle bildirir neşriyât-ı müstakimâne ile mukâbele ve müdâfa'aya himmet eden olmamasından neş'et etmiştir.

Binâen'aleyh haza delâ'il-i kat'iyye ile şu isnâdât ve müfteriyât-ı vâk'ânın külliyyen redd ve ibtâlîne ve Çerkesistanın her mevâki' ve arâzisine ve Çerkeslerin menşe' ve âdât ve ahlâk ve edebiyât ve ef'âl ve mu'âşeret ve mu'âmelat-ı câhiliyye ve şer'iyye ve vukû'ât-ı harbiyelerine dâir mükemmel bir Çerkesistan tarih-i umûmiyesinin tertîbi ve neşrine nihâyet derecede sarf-ı himmet eylemek bugün ale'l-umûm ricâl-i Çerâkiseye farz olmuştur.

Çünkü bugün Çerkesler aleyhinde bulunan Avrupa efkâr-ı umûmiyesinin Çerkesler lehinde bi-hakkın ta'dîl ve tahvîline ve an-be-an mahv ve münkariz olmakda olan kavmiyet ve 'asabiyyet-i Çerkesiyyenin muhâfaza ve ihyâsına bu tarih yardım edecek ve belki bir mukaddeme-i müstakile olabilecektir.

Ma'lûmdur ki Çerkesler aleyhinde bulunanların başlıca sermâyeleri üç madde olup birincisi Çerkeslerin insan alub satmakda olması ikincisi kendilerinin her kavimden ziyâde hırsızlığa mübtela zann edilmesi üçüncüsü kavmiyetleri muktezâsı olan merdlik ve şecâ'ât ve serbestlik kendülerini tabi'en serd tanıtmuş bulunmasıdır.

Çerkeslerin insan satmaları esâsen bir kâide-i mahsûsa-i şer'iyyeye tâbî iken nasıl çığrından çıkmış ve akvâm-ı sâireye nisbeten memleketlerinde sirkat yok derecesinde olduğu hâlde beliyye-i hicret ve zarûret ba'zı Çerkes gençlerini sirkata ne yolda mecbûr eylemiş ve tundhû (sert huylu) olmalarına zehâb ise o zaman tasvîr olunan bir hayâlat ve evhâmdan ibâret bulunmuş olduğu berâhîn-i makbûle ile isbât edilmekle beraber adâb-ı mu'âşeret ve usûl-i harb ve şecâ'ât ve sadakatleri ve yendiklerine ve ecânibe sûret-i hürmet ve ri'âyetleriyle misâfirperverlikleri ve ahvâl-i husûsiye ve umûmiye-i sâ'ireleri mükemmel bir tarihte bî'l-tarâf beyân ve ta'rîf olunabildiği hâlde Çerkeslerin her hüsn ü kubh ahvâlinin bi-hakkın muhâkemesiyle temyîzine her 'âkîl-ı münsif muktedir ve memnûn olabilecektir.

Sûr-i ma'rûzaya tevfiân Çerkesistan tarih-i umûmiyesinin vücûda getirilmesi için mü'essis mü'ellif muharrir ve mütercim olmak üzere üç sınıfın ittifâk ve ictimâ' ve teşrîk-i mesâ'isine ve sâniyen âtîde muharrir mevâddın mevki'-i icrâyaya vaz'ıyla mücebince hareket olunmasına lüzûm görünmektedir.

(Vezâif)

(Müessisler)

1- Mü'essisler tarihin vücûda gelebilmesi için iktizâ iden paraya ta'ahhüd ve i'tâ ve Çerkesistan ve ahâlîsinden bahis Arab Acem Türk Fransız İngiliz Alman Rus lîsanları üzere yazılmış tevârihi celb ve mü'elliflerin tarihe âid kaleme aldıkları müsvedâtı mü'elliflerle birlikte tedkîk ve tasdîk ve tarihin sûrat-i itmâmı hakkında mü'elliflerin vâki' olacak sâ'ir tekâlif ve ihtârâtını derhâl kabûl ve icrâ edeceklerdir.

2- Mü'essislerin adedi mahdûd olmayub birinci maddede beyân olunan vezâifden hissesine isâbet edeni kabûl ve icrâ edenler mü'essislik şerefini ihrâz edebilecek ve mü'essislerin imzâsı 'âlî merâtibihim tarihte bulunacaktır ve (ibn aht-i kavm-i münhim hadîs-i şerîfi medlûl-i münîfince asabiyyet-i Çerkesiyyeyi kazanmış bulunan zevât-ı kirâmın dahi bu bâbda edilecek himmetde müşterek olmaları levâzım-ı dakîke-i şînâsîden bulunmuştur.

3- Vezâif-i ma'rûzayı icrâ eylemek ile ihtârât ve metâlib-i lâzime için mü'elliflere merci' olmak üzere mü'essisler kendi içlerinden birini idâre müdürü intihâb edecekler ve bu müdür i'âne için dâhilî ve hâricî zevâta yazılacak tezâkir ve mekâtibe mü'ellifler re'is ile berâber vaz'-ı imzâ eyleyecek ve dâimâ idâre başında bulunmak üzere mü'elliflerden birini vekîl nasb edeceklerdir.

4- Bu vekîl mü'ellifler hey'eti re'isine dahi mu'âvin olmakla berâber tarih için vukû' bulacak i'ânâtı ve ba'dü'l-tab' tarihin nüshâlarını fî'ât-ı mevzû'ası mûcibince satub andan hâsıl olacak parayı ve tarihin tanzîmine medâr olmak üzere celb ve cem' olunacak tevârih ve evrâkı ve tertîb edilecek müsvedâtı hıfz eylemek ve tarihi tab' ettirmek ve kâffe-i masârifâtı mü'ellifnin bir karar mazbatasına müsteniden sarf etmek ve bu vâridât ve mesârifâtın ve evrâkın başka başka yevmiye kuyûdâtını muntazaman tutmak ve tarihin mahal-i te'lîfi olmak üzere bir hâne isticâriyle levâzımât-ı kirtâsiye ve sâireyi istihzâr etmek vezâifiyle mükellef olacak ve kendisi kefâlete merbût ve mü'ellif hey'etince tensîb edilecek mikdâr-ı ma'aşla muvazzaf bulunacaktır.

(Müellifler)

5- Mü'ellifler tarihin te'lîfi için iktizâ' eden kâffe-i masârif ve tedâbir ve tertîbâtı ve lüzûm görünen tevârihi ve mütercim ve ketebeyi ve istihsâl-ı ma'lûmât için Çerkeslerin erbâb-ı ma'lûmâtdan bulunan ihtiyârlarını mü'essislerden taleb edecek ve elsine-i mütenevvî'a tarihlerinin Çerkeslere dâir fıkrâtından lüzûm gördüklerini mütercimlere tercüme ettirecek ve ihtiyârlardan istihsâl-i ma'lûmât edüb o ma'lûmâtı ahvâl-i tabî'iyye ve müstahberât-ı sâ'ire ile muvâzene ve mukâyese eden sonra her husûsun mukarin-i 'akl u hikmet ve sıhhat olduğu sâbit olan cihetini tarihe derc edilmek üzere gayet sâde ve selîs Türkçe olarak tesvîd edecek ve bu müsvedâtı ayda bir kere mü'essisler ile bi'l-ictimâ' kira'at edüb müttefikân veya ekseriyet ârâ ile kabûl ve imzâ' olunduktan sonra hasbe't-tertîb tarihin hangi kısım ve fasl ve nev'ine âid ise oraya derc ettirecek ve ba'de'l-hitâm tarihin hey'et-i mecmû'ası dahi mü'essisîn ile berâber tekmlen kira'at ve müttefikân veya ekseriyet-i ârâ ile kabûl ve imzâ olunduktan sonra tab'ına mübâşeret ettirecektir.

6- Müellif hey'eti kendi içlerinden birini re'is intihâb edecekler ve o re'isin ta'yîn ve da'vet edeceği gün ve sa'atde ictimâ' ve vakt-i mu'ayyen zarfında tarihe âid umûr ile iştigâl eyleyeceklerdir.

7- Re'is müellif heyetince tensib edilecek mikdâr-ı ma'âşla muvazzaf olub dördüncü madde mücebinece mu'âvini bulunan mü'essisîn-i müdür vekîli ile bi'l-münâvebe her gün riyâset odasına devâm ve vakt-i mu'ayyene kadar tarihe âid umûr ile iştigâl edecek ve tarih müsvedâtını nazar-ı mütâlâ'a ve tashihden geçürecek ve mütercim ve muharrirlerin vezâifini hüsn-i ifâ eylemelerine nezâret eyleyecek ve umûr-ı mevkülelerine tarihin hitâmına değin hüsn-i devâm ve ihtimâm ve sür'at-i itmâmına medâr olmak üzere re'is ve mu'âvinden başka mü'elliflerden üç zât daha münâsib ma'âş ile muvazzaf olacaktır.

8- Müelliflerin adedi mahdûd olmayub beşinci maddede muharrir vezâifden hissesine isâbet edeni kabûl ve icrâ edenler mü'elliflik şerefini ihrâz edebilecek ve mü'elliflerin imzâsı 'âlî merâtibihim tarihte bulunacak ise de mü'essisîn ve mü'ellifinden hasbü'l-icâb Dersa'âdet'de bulunmayanlara intizâren tarihin hiçbir mu'âmelesi te'hîr etmeyecektir.

(Muharrirler ve Mütercimler)

9- Re'is ve mu'âvini tarafından gösterilecek fıkârât-ı tarihiyeyi tercüme ve tarihe âid her nev'i müsvedâtı tebyîz ve sâ'ir tarihe 'âid alacakları evâmiri hüsn-i ifâ eylemek ve biri veya ikisi lâzım gelen elsin-i ecnebiyeye vâkıf bulunub mütercimlik vazîfesini dahi ifâ etmek üzere altı muharrir ve mütercim istihdâm olunacak ve bunlar hey'et-i mü'ellife cânibinden intihâb edilecek ve bunlara hey'et-i mü'ellife tarafından tensib edilecek mikdâr-ı ma'âş verilecek ve mütercimler her gün işleri başında bulunacağı gibi mübeyyizler dahi vakt-i mu'ayyende dâireye devâm edecekler ve bunlardan başka fahrî olmak üzere işe yarar mütercim ve mübeyyiz bulunduğu hâlde istihdâm edilecek ve kendülerinden re'isin intihâb ve tensib edeceği zevâtın imzâsı tarihte bulunabileceklerdir.

10- Ne kadar mesârif ile bu tarihin vücûda gelebileceği şimdiden ta'yîn olunamaz ise de hemen işe başlamak için külliyatluca bir paranın lüzûm-ı kat'iyesi tahakkuk eylediğinden müessisîn bir taraftan kendi beynlerinde vesâ'ir münâsib görecekleri zevâtdan i'âne toplamağa devâm etmeleriyle berâber devâm ve te'mîn-i maksada kifâyet edecek kadar para şimdi topdan emîn bir bankaya teslim edecekler ve mü'ellifler derhâl işe başlayub şehri sarfı lâzım gelen para hakkında hey'et-i mü'ellife cânibinden yapılacak mazbata üzerine Dersa'âdet'de bulunan mü'essisîn ve mü'ellifin tarafından müttefikân veya ekseriyet-i ârâ ile imzâsı kabûl olunacak zât imzâ' verüb mazbatada muharrirü'l-mikdâr para bankadan alınarak mevâdd-ı muharrire mucibince hey'et-i mü'ellife tarafından sarf olunacak ve bu imzâya me'zûn zâtın gıyâbında anın vekîli imzâsıyla bir minvâl-i sâbık bankadan para alınacak ve para banka yedinde kaldıkça fâ'iz yürütülmesi husûsî iltizâm edilecek ve mesârif-i vâkı'âyı ayda bir kere tedkik ve teftiş eylemek husûsunda mü'essisîn muhayyer bulunacaklar ise de münferiden bu işi icrâ buyurmaları su'ûbetli olacağından bu tedkikâtı içlerinden emîn oldukları bir veya iki ve üç zâta ifâ etdireceklerdir.

11- Ba'dü'l-hitâm tarihin satılmasından hâsıl olacak paranın rısf-ı i'ânenin derecesine nisbetle mü'essislerle ve rısf-ı diğeri iktidar ve mesaiye nisbetle müelliflerle muharrirlerden tensib olunacaklara âid olduğundan nef'-i umûma âid bir cihete sarf edeceklerdir.

(Çerkesistan Tarih-i Umûmiyesinin Sûret-i Tanzîmine Dâir Hülâsadır)

12- Tanzîm olunacak tarihin nâmı (Çerkesistan Tarih-i Umûmiyesi) olub elsin-i ecnebiye üzere yazılmış olan her tarih tettebbû' ve tahkîk ve Çerkes ihtiyârlarının ma'lûmât ve ifâdât-ı şifâhiyeleri istima' edilerek destres olunabilecek ma'lûmât-ı sahîhaye nazaran Kâfkâsya kıt'âsının kaffe-i mevâki' ve hudûd ve arâzisinden ve Çerkeslerin menşe-i hakîkisinden bed'an ile bin üç yüz sene-i hicriyesi muharremine kadar getürecektir.

13- Bu tarih her biri lüzûmu kadar füsûl ü envâ'ı şâmil olmak üzere üç kısım üzerine tertib olunacaktır.

14- Birinci kısımda Kâfkâsya kıt'âsının coğrafyasıyla Çerkeslerin ibtidâ Çerkesistâna nereden ve ne vechile gelüb ne sûretle tavattun eyledikleri ve ol vakit köleye mâlik olub olmadıkları ve mâlik idiler ise kölelerine ne vechile mu'âmele eyledikleri ve ol vakit insan satub satmadıkları ve zemân-ı câhiliyedeki sâ'ir idâre-i umûmiyeleriyle andan sonra İslâmiyetlerine kadar ne sûretle yaşadıkları ve usûl-i harbleri ve i'tikâdları ve ol vakit oralarda esir sirkat olup olmadığı ve usûl-i münâkehe ve izdivac ve edebiyât ve mu'aşeretleri ve sâir ahvâl-i husûsiye ve umûmiyeleri lüzûmu kadar füsûl ü envâ'-ı münkasım olarak irâ'e edilecektir.

15- İkincisinde ibtidâ İslâmiyet'in Çerkesistâna ne vâsita ve sûretle dahil ve intişâr eylediği ve bu esnâda ne gibi vekâyi'e tesâdüf olunduğu ve İslâmiyetden sonra Çerkesistânda kaç dürlü usûl-i idâre görüldüğü ve kabâilin müte'addid nâm ve unvâna sûret ve sebep-i inkisâmıyla cihet-i idârenin derece-i tefâvütü ve sûret-i ekl ü şürbleri ve usûl ü vukû'ât-ı harbiyeleri ve usûl-i münâkehât ve izdivâc ve edebiyât ve mübâşeretleri ve sirkatın derecesiyle sârikler hakkında ne mu'âmele câri olduğu ve hukûk-ı umûmiye ve husûsiyenin ne sûretle muhâfaza edilmekte idüğü da'âvînin ne vechile fasl ü rü'yeyet olunduğu ve o asırlarda kölelerine ne vechile mu'âmele eyledikleri ve kan gütmek mes'elesinin sûret-i esbâbı ve insan satmak husûsunun ne sûret ve esbâba binâ-i tevsî' eylediği ve hangi tarihte İstanbul'a insan satmağa başladıkları ve buna en evvel kimin sebep olduğu ve kölelerine vâki' olan mu'amelelerinin şer'î-i şerîfe muvâfık olub olmadığı ve Kırım Muhârebelerinden Çerkeslerin siyâseten istifâde edememelerinin esbâbı ve ahvâl-i husûsiye ve umûmiye-i sâ'ireleri kezâlik lüzûmu kadar füsûl ve envâ'-ı münkasım olarak gösterilecektir.

16- Üçüncüsünde hicrete sebebiyet veren ahvâl ile ne vechile hicret olunduğu ve esnâ-yı hicretde tesâdüf olunan ahvâl-i mu'âmelat ve hicretten maksad ne olduğu ve hicretten sonra görülen mu'âmelat ve burada Çerkeslerde sirkatın çoğalmasına sebep olan ahvâl ve Çerkeslerin ötekine berikine serd tanılmalarının esbâbı ve muhârebe-i âhire nihâyetine kadar Çerkeslere ecânibin eylediği müfteriyât ve istinâdâtla bundan maksadları ne olduğu ve bir daha avdet edememek üzere Rûmilî'nden hicret etdirilmelerinin esbâbı beyân olunacak ve her kısım ve fasl ve nev'i tevârih-i atıkanın delâil-i makbûleye müstenid bulunan ibârâtına ve yahud

kavânîn-i tabî'yyeye ve ihbârât-ı ma'kûleye ve'l-hâsıl berâhîn-i muhîta-i muknî'aya müstenid olacaktır.

17- Herkesin bu uğurda vukû'a gelen i'âne mesâ'isi muhabbet-i milliyesi için güzel mizân mikyâs olacağından tarihin hâtimesinde bir cedvel-i mahsûs tanzîm ve tertîb edilerek himmât-ı vâkî'a 'alü's-sâmî tahrîr ve teşrîh edilecektir.

18- Onuncu madde mûcibince Dersa'âdet'de mevcûd mü'essisîn ve mü'ellifin cânibinden ladü'l-istişâre devletlû übhetlû Hayreddîn Paşa hazretlerinin imzâsı ma'ü'l-iftihâr kabûl olunmuş olduğundan muvâfakat-ı fehîmâneleri ricâ edileceği gibi mü'ellifin-i silkine sa'âdetlû Ahmed Midhat Efendi Hazretleri dâhil olmuş ve üçüncü madde mûcibince idâre-i müdürîyete tûfengî-i cenâb-ı şehriyârî mîralay izzetlû Ahmed Beyefendî'nin ve altıncı madde mûcibince mü'ellifler hey'eti riyâsetine umûm muhâcirîn müfettişliği başkâtibi izzetlû Râşid Bey'in intihâbı ve dördüncü madde mûcibince idâre müdürîyeti vekâletiyile mü'ellifin riyâseti mu'âvenetine dahi Kosova vilâyeti a'sâr nâzır-ı sâbıkı izzetlû Hurşid Efendî'nin nasbı tensîb edilmiştir.

(Hâtime)

İşte bu lâyiha nüsh-i müte'addide olarak ikişer nüsha tab' ve tevzî edildiğinden ahkâm-ı mündericesi mü'essis ve mü'ellif ve muharrir olacaklar tarafından mazhar-i hüsn-i kabûl ve tasvîb olur ise her zât nüshâlardan birinin zîrinde mevkî-i mahsûsunu temhîr buyurarak i'âde edecek ve beşinci madde mantûkınca tarihe âid müsvedâtı tedkîk ve imzâ eylemek husûsî mü'essisîn-i kirâm ve mü'ellifinden Dersa'âdet'de bulunub esâmîsi ayruca bir varakada yazılacak olan zevât cânibinden icrâ buyurulacaktır. Bir de mevâdd-ı ma'rûza mûcibince hey'et-i mü'ellife re'îsi ve mu'âvini ile mü'ellifin ve muharrirîn-i sâireye verilmesi tensîb edilen ma'âşât pusulası merbûten takdîm olunmuş ve bunda hasbû'l-icâb başka me'mûriyetleri olmasa bile bu işe devâm etmeleri lüzûmu mülâhaza edilerek müm-kün mertebe geçinebilmeleri husûsu gözedilmiş olduğundan tertîb-i vâkî' tasvîb buyurulduğu hâlde anın zîrine dahi vaz'-ı imzâ buyurulacak ve bunun kabûlü hakkında Dersa'âdet'de bulunan mü'essisîn-i kirâmın ekseriyet ârâsı mu'teber olacaktır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv

Ank. Üni. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi Kutu No:10, Gömlek N:53, Belge No:53.

II. Kitap ve Makaleler

BALA, Mirza, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul, Millî Eğitim Yayınları, 1977, s.s.375-385.

BAYMUR, Fuat, *Tarih Öğretimi*, 4. Baskı, İstanbul, Gün Basımevi, 1954.

BELL, J. S., *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837, 1838, 1839*, London, 1840.

BORJE, Adolf, *Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasfiri*, (çev.: Murad Papşu), Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 1999.

Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler, C.I, (düz. ve sad.: S. Irmak ve B. K. Çağlar), İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1973.

Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler), Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 2001.

Çerkesistan Tarih-i Umûmiyesinin Sûret-i Tanzîmine Dair Lâyihadır, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1301, (Bu layiha Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü kitaplığında bulunmaktadır).

EMİL, Birol, *Mizançı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1979.

Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, C.VII, (sad.: T. Temelkuran, N. Aktaş ve M. Çevik), İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1980.

GRİGORİANTZ, Alexandre, *Kafkas Halkları: Tarihî ve Etnografik Bir Sentez*, (çev.: Doğan Yurdakul), İstanbul, Yeni Binyıl Yayınları, t.y.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (1876-1908)*, C.VIII, 3. Baskı, Ankara, TTK Yayınevi, 1988.

KÜÇÜK, Yalçın, "Çerkes", *Sırlar*, İstanbul, Yazı-Görüntü-Ses (YGS) Yayınları, 2001.

LONGWORTH J. A., *A Year among the Cricassians*, London, 1840.

NAMİTOK, Aytek, *Çerkeslerin Kökeni*, 1. Kitap, (çev.: Aysel Çeviker), Ankara, Yayınları, 2003.

TOKGÖZ, A.İ., *Matbuat Hatıralarım*, (yay. haz.: A. Kabacalı), İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s.s.30-31.

TİMUR, Taner, *Osmanlı Kimliği*, Ankara, 4. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2002, s.103.